

DİLİN CİSMANİLƏŞDİRİLƏRƏK QAVRANILMASI NƏZƏRİYYƏSİNİN DİLİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsi sahəsində aparılan təcrübi tədqiqatlar təhlil olunur. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, insanlar dili öz bədən hərəkətlərinin və jestlərinin köməyiylə başa düşürlər. Cümlənin ifadə etdiyi fikirdən asılı olmayaraq insanlar dili simulyasiya və hissləri ilə qavrayırlar.

Cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsi bəzi dilçilər tərəfindən inkar olunsada, autizm sindromlu uşaqlar arasında aparılan təcrübi araşdırmalar bu nəzəriyyənin mövcudluğunu sübut edir. Xüsusilə də, kiçik motor bacarıqları və dilə yiyələnmə arasındakı asılılıq dilçilər və psixoloqlar tərəfindən geniş şəkildə qəbul olunur. Bundan başqa, metafora, metonimiya, kinayə və s. kimi bədii ifadə vasitələrinin qavranılması uzun illər müzakirə mövzusu olmuşdur. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması bizə bu prosesi anlamağa kömək edir. Məqalədə bədii dil və cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsi arasındakı əlaqəni göstərməyə çalışan müxtəlif təcrübələr bu nəzəriyyəni dəstəkləmək üçün işıqlandırılır.

Açar sözlər: *cismaniləşdirilmiş qavrama, bədii ifadə vasitələri, metafora, koqnitiv nevrologiya*

The role of embodied language cognition theory in language understanding

Summary

The article analyses different empirical studies in the field of embodied language cognition theory. This theory claims that people understand the language with the help of their body and motions. Regardless of the idea expressed in the utterances, receivers comprehend the language with simulation and feelings.

Although embodied theory has been rejected by some linguists, studies and experiments among children with autism syndrome serve as a proof for existence of embodied understanding of languages. Thus, the connection between sensory motor skills and language acquisition is widely accepted by linguists and psychologists. Additionally, the process of understanding of the literary devices, such as metaphor, irony, metonymy etc. has been a controversial field for many years. Embodied theory helps us to understand this process. In article, various experiments conducted to show the relationship between figurative language and embodied cognition are given as a support to this theory.

Key words: *embodied cognition, stylistic figures metaphor, cognitive neurology*

Giriş

Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsi hesab edir ki, adi dilin qavranılması prosesində başa düşən – situasiyanı təcrübədən keçirən, anlama prosesinin özü isə situasiyanın və deyilənin dolayısı yolla təcrübədən keçirilməsidir.

Ənənəvi tədqiqatlarda anlama prosesi eşidilən və görülən sözlərin ifadə etdikləri mənalara ilə uyğunlaşdırılması kimi qiymətləndirilir. Son illərdə “cismaniləşdirilmiş qavrama” sahəsində anlama, yaddaş, zehni təsvir, emosiyaların bizim bədən üzvlərimizlə və hərəkətlərimizlə necə sıx bağlı olduğunu sübut edən çoxlu sayda təcrübi nəticələrin alınması ilə yekunlaşan müxtəlif araşdırmaların sayı artıb.

Problemin aktuallığı. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılmasını dəstəkləyən araşdırmalardan biri də A.Qlenberq və M.Kaşek tərəfindən irəli sürülən “hərəkət-cümlə uyğunluğu effekti” adlanan tədqiqat idi. Bir təcrübədə iştirakçılardan təqdim olunan cümlələrin məntiqli olub olmamasını sürətli şəkildə qarşılarında perpendikulyar yerləşdirilən üç düyməni sıxaraq cavablandırmaları xahiş olunur. İştirakçı yeni cümləni eşitməyə hazır olduqda ortadakı, əgər eşitdiyi cümlə məntiqlidirsə, özündən uzaqdakı, səhvdirsə ən yaxındakı düyməni sıxmalı idi. Nəticədə aydın oldu ki, verilən cümlədə ifadə olunan hərəkətin istiqaməti ilə tapşırığı düzgün cavablandırmaya lazım olan düyməni sıxmaq üçün edilməli olan hərəkətin istiqaməti üst-üstə düşəndə iştirakçılar daha sürətli cavab verirlər. Məsələn, “I give Josh the notebook” cümləsinə özündən uzaqdakı düyməni sıxaraq “cümlə məntiqlidir” cavabını verərkən iştirakçılar daha cəld reaksiya verdilər. “Josh gave me the notebook” cümləsinin istiqaməti iştirakçıya sarı olduğu üçün “cümlə məntiqlidir” düyməsini, yəni özündən uzaqdakı düyməni sıxmaq daha artıq koqnitiv güc tələb etdi və iştirakçılar bu cümlələri daha ləng, bəzən isə səhv cavablandırdılar (2002: 558-565).

Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəldi ki, hərəkəti ifadə edən cümlənin başa düşülməsinə lazım olan koqnitiv vasitələr həmin hərəkəti fiziki olaraq yerinə yetirmək üçün lazım olan vasitələrlə eynidir.

Bu araşdırmaları tənqid edən D.Veiskopf "The man stood on the corner" və "The man waited on the corner" cümlələrində fərqli feillərin eyni hərəkəti ifadə etdiyini deyərək, bu cümlələrin başa düşülməsində simulyasiyanın fərqləndirici rol oynamadığını deyir. Lakin simulyasiya prosesinin mürəkkəbliyini nəzərə almayan alim bunun yalnız vizual görünən hərəkətlə yekunlaşmadığını, bütün bədən, beyin və dünyanın qarşılıqlı əlaqəsi, vəziyyətdən asılı olaraq insanın istəkləri, gözləntiləri, hətta hisslərini ehtiva etdiyini nəzərdən qaçıdır (2010: 300).

Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması, döngədə dayanıb nəyisə, kimisə gözləmək, müəyyən gözlənti içində olmağın verdiyi hisslə döngədə heç bir gözlənti olmadan dayanmanın verdiyi hissi fəqləndirir və bu cümlələrə fərqli şərhlər verir.

Eşidilən və oxunan cümlənin təsvir etdiyi situasiyanın informasiyanı qəbul edən tərəfdə bu cür təcrübə simulyasiya yaratması o deməkdir ki, qavrama, hərəkət və dil eyni təsvir kodlarına malikdirlər. Hazırda koqnitiv nevrologiya sahəsində aparılan bir çox təcrübələr göstərir ki, insanın özünün hərəkət etməsi, başqasının hərəkətini müşahidə etməsi, yamsılaması, zehni simulyasiya yaratması üçün beyin qabığında aktivləşən "güzgü neyronlar"ından ibarət ortaqlar sahə var. İlk dəfə 1990-cı illərin ortalarında heyvanlar üzərində aparılan araşdırmalara əsasən, beyində normalda hərəkətin həyata keçirilməsi üçün aktivləşən neyronların bəziləri həm də eyni hərəkətin sadəcə izlənməsindən aktivləşə bilər ki, buna görə də həmin neyronlara "güzgü neyronları" deyilir. Daha sonralar isə bu neyronlar insan beynində də kəşf edildi (Rizzolatti, G., Fogassi, L., and Gallese, V. 2006: 54-69).

Müxtəlif bədən üzvlərinin idarəsinə cavabdeh olan müəyyən beyin qabığı neyronları, hətta həmin üzvlərlə yerinə yetirilən hərəkətləri ifadə edən sözləri eşidərkən də aktivləşir. Məsələn, çeynəmək, addımlamaq, şillə vurmaq və s. hərəkət bildiren feilləri eşidərkən bu hərəkətləri icra etmək üçün lazım olan bədən üzvlərini (ağız, ayaq, əl) idarə edən neyronlar aktivləşir. Belə ki, söhbət zamanı və yaxud nəşə oxuyarkən əl və ayaqları bağlanmış və hərəkəti məhdudlaşdırılmış insanlar hadisələri təsəvvürlərində əl ayaqları sərbəst olan insanlardan daha solğun canlandırırlar (Goldin-Meadow, Susan., 2003: 165).

Bu nəzəriyyəni dəstəkləyən digər araşdırmalar isə uşaqların kiçik və böyük motor bacarıqlarının formalaşması ilə dil bacarıqlarına yiyələnmələri arasındakı əlaqənin mövcudluğunu iddia edən nevroloji tədqiqatlardır.

Kiçik motor bacarıqları uşağın əl barmaqları ilə gündəlik etdiyi və ilk öyrəndiyi primitiv hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər fiziki inkişafın əlaməti olmaqla birlikdə, uşağın qavrayışı, əqli və sosial inkişafına da təsir edir və bu sensor və motor bacarıqlar ətraf mühitin və əşyaların qavranılmasında böyük rol oynayır. Əqli və sosial inkişaf isə öz növbəsində dilə yiyələnmək bacarıqlarını sürətləndirir.

Autizmlə xəstələrin motor bacarıqları və nitqinin inkişafının araşdırılması bu iki amilin bir-birindən asılı olduğunu göstərir. Belə ki, nitq ləngiməsi diaqnozu qoyulan autizmlə uşaqların əksəriyyətində, 6 ayda kiçik motor və tutma bacarığı, daha sonra isə oturma və yerimədə gecikmə olduğu müəyyənənlib (Klaus L., Dominic A.V., 2016:17).

Autizmin bir növü olan Aspergers sindromlu insanlar yüksək intellektə, dəqiq elmlərdə istedadla malik olmalarına baxmayaraq dil bacarıqlarının aşağı səviyyədə olmasına görə sosial əlaqələrdə çətinliklə üzləşirlər. Bu insanlar üçün sosiallaşma və ünsiyyət əsasən də onların məcazi dili, bədii ifadə vasitələrini qavrama bacarıqlarının zəif olmasından qaynaqlanır. Çünki, sosial həyatın bütün sferalarında, rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyətin bütün formalarında metaforalardan, məcazlardan kifayət qədər istifadə olunur. Bu ifadələrin anlaşılmaması və ya səhv başa düşülməsi həmin insanları müəyyən situasiyalarda bəzən utandırır.

Metaforaların başa düşülməsində çətinliyi olan autizmlə insanların uşaq yaşlarında müəyyən predmetləri bəzi xüsusiyyətlərindəki oxşarlığa əsasən fərqli predmetlər əvəzinə oynatmağı bacarmadıkları və yaxud bu bacarıqlarının zəif olduğu məlumdur. Metafora iki obyektin bəzi əlamətlərini seçərək eyniləşdirilməsi prinsipinə əsaslanan üslubi fiqurdur. Uşaq artıq 1-2 yaş aralığında eyni vaxtda iki fərqli məfhumu ağılda tuta bilər və müəyyən əlamətlərinə əsasən bənzətmə yaradır. Məsələn, ölçü və forma əlamətlərini əsas götürərək bananı telefon kimi qulağına tutub danışa bilər. Bananın telefonla üst-üstə düşməyən əlamətlərini isə təcrid edir (Leslie, A.M., 1987: 412).

Metaforaların başa düşülməsində də sözün həqiqi mənasının təcrid edilməsi və yaxud da rədd edilməsi lazım olduğunu nəzərə alsaq, bunun uşaq yaşdakı oyunla əlaqəsini anlamış olarıq. Bəzi insanlarda sözün həqiqi mənasının təcrid olunmasındakı çətinlik isə yuxarıda qeyd etdiyimiz güzgülü neyronlarının öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməmələrindən irəli gəlir.

Güzgü neyronları emosiyaların, hisslərin başa düşülməsində də özünü göstərir. Qarşımızda kiminsə fiziki ağrı çəkdiyini görəndə özümüz ağrı çəkərkən aktiv olan güzgülü neyronlar aktivləşir. Başqalarının keçirdiyi hissləri anlamaqda bizə kömək edən həmin neyronlar empatiya yaratmaq və həmin insanın keçirdiyi hissləri başa düşməkdə əsas rol oynayır. Autizm sindromlu insanlarda düzgün işləməyən bu güzgülü neyronları onlara dünyanı başqasının baxış bucağından görməkdə çətinlik törədir. Bədii ifadə vasitələrini anlamaq üçün danışanın və yazanın aspektindən dünyanı, situasiyanı, hadisələri görmək onun hiss etdiklərini hiss etmək lazımdır.

Dil əsrlər boyu simvolik, abstrakt və şəkillənməyən bir məfhum olaraq qiymətləndirilməsinə baxmayaraq bədən hərəkətləri ilə sıx bağlıdır; insan dili başa düşərkən eşitdiyi və gördüyü sözləri qavrayarkən həmin sözlərin ifadə etdiyi hərəkətləri hiss edir, yaşayır. Cismaniləşdirilmiş düşüncə və dil mövzusunda aparılmış təcrübə tədqiqatları bədən və bədən üzvlərinin hərəkətlərinin konkret predmetlər və hadisələrdən danışarkən insanın təfəkkürünü və nitqini formalaşdırması üzərində qurulmuşdur. Bəzi psixolinqvistlər isə konkret predmetlərdən və hadisələrdən fərqli olaraq abstrakt məfhumların “ədalət”, “zaman” kimi anlayışların başa düşülməsində cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsinin və simulyasiyanın varlığını şübhə altına alırlar. Lakin koqnitiv dilçilikdə, bir çox abstrakt məfhumların cismaniləşdirilmiş konseptual metaforalarla başa düşüldüyünü göstərən araşdırmalar var.

Zaman haqqında “TIME IS MOTION” konseptual metaforası ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Belə ki, zaman abstrakt məfhumunun işləndiyi bir çox metaforalarda onun insana tərəf və ya irəliyə doğru hərəkətdə olduğunu görürük. “zaman uçuş”, “zaman dayanıb”, “zamanı gələcək”, “zamanı keçib” kimi metaforalarda hərəkət, abstrakt məfhum olan zamana köçürülüb və zaman hərəkətdə olan anlayış kimi qavranılır. Lakin zamanın hərəkət istiqaməti və onun ümumi anlaşılması isə yenə də təfəkkürdən və dildən asılıdır. Aparılmış bir neçə təcrübəyə bənzər tədqiqatlar bizim zaman haqqındakı təsəvvürlərimizin əslində necə cismani olduğunu göstərir. Bir təcrübədə iştirakçılara kəndir bağlanmış stul rəsmi göstərilir. İştirakçıların yarısına kəndirdən tutaraq masanı özlərinə tərəf çəkməyi, digər yarısına isə stulda oturaraq kəndir boyunca özlərini irəliyə dartmaqlarını təsəvvür etmək tapşırılır. Daha sonra hər iki qrupdan “Next Wednesday’s meeting has been **moved forward** two days” (Gələn çərşənbə gününün iclası iki gün irəliyə çəkilib) cümləsini oxumaqları və “iclas hansı günə keçirilib?” sualını cavablandırmaqları xahiş olunub. Lakin bu cümlədə “irəli” -“forward” anlayışı birmənalı başa düşülmür. Səbəb isə gələcəklə bağlı metaforik düşüncəmizin fərqliliyidir. Belə ki, zaman sizə doğru hərəkətdə olan məfhum və ya sizi də özünü birlikdə irəli aparan məfhum kimi başa düşülə bilər. Birinci halda siz statik vəziyyətdəsiniz və çərşənbə gününün iclası irəli, sizə doğru gəlir və sualın cavabını bazar ertəsi olaraq cavablandırırırsınız. Təcrübədə kəndirlə stulu özünə tərəf çəkdiqlərini təsəvvür edən birinci qrup iştirakçıların böyük əksəriyyəti sualı belə cavablandırır. İkinci halda isə siz zamanda irəliyə doğru hərəkətdəsiniz və stulla birlikdə özlərini kəndir boyunca irəliyə çəkdiqlərini təsəvvür edən ikinci qrup iştirakçıları iclasın cümə gününə dəyişdirildiyini deyirlər. Beləliklə, dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsinin iddia etdiyi kimi bizim boşluqda fiziki hərəkətdə olmağımız və ya fiziki hərəkətimizin təsəvvürü belə, zaman və xronologiyaya qavramağımıza təsir edir. (Boroditsky, L., and Ramscar, M., 2002: 185-188)

Nəticə

Göründüyü kimi, dilin qavranılması mürəkkəb proses olduğuna görə müxtəlif elm sahələrində aparılan tədqiqatlar nəticə olaraq dilçiliklə əlaqləndirilir və bəzi nəzəriyyələr özünə kifayət qədər tərəfdar toplaya bilər. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması həm dilçilikdə, həm psixolinqvistikada, həm də koqnitiv nevrologiyada son dövrlərdə müzakirə olunan əsas dil qavrama nəzəriyyələrindən biridir. Belə ki, yuxarıda göstərilən təcrübələr sübut edir ki, deyiləni başa düşmək, eləcə də dilə yiyələnmə prosesləri bədən və hərəkətlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Glenberg, A., & Kaschak, M. (2002). Grounding language in action. *Psychonomic Bulletin & Review*, 9, 558–565.
2. Daniel A. Weiskopf. 2010. Embodied cognition and linguistic comprehension. *Studies in History and Philosophy of Science Part A* 41, 3 (Sep 2010), 294–304
3. Rizzolatti, G., Fogassi, L., and Gallese, V. “Mirror Neurons in the Mind. *Scientific American*, 2006, 54-69.
4. Goldin-Meadow, Susan. *Hearing Gesture: How Our Hands Help Us Think*, Harvard University Press., 2003 p. 165.
5. Boroditsky, L., and Ramscar, M. “The Roles of Body and Mind in Abstract Thought.” *Psychological Science* 13, 2, 2002, 185–188.
6. Klaus L., Dominic A.V., Sit to Talk: Relation between Motor Skills and Language Development in Infancy, *Frontiers in psychology*, 2016, 17.
7. Leslie, A.M., Pretense and Representation: The Origins of Theory of Mind., *Psychological Review* 94, 1987, p. 412.